

**ПРАВОСЛАВНОТО МАНАСТИРСКО КУЛТУРНО
ПРОСТРАНСТВО И ФОЛКЛОРЪТ**
(По материали от българските земи след края на IX в.)

д-р Росен Малчев

Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”

Християнското монашество възниква в Египет през III в. Според православните християнски канони, то „е резултат от аскетическия идеал на древната Църква”¹. В началото се характеризира с изолирания начин на живот на монасите, но сравнително бързо се превръща в множество от корпоративни общности. Още в Египет има две форми на организация на манастирите – отшелническа и общежителна. С разпространяването на монашеството в Сирия и Палестина е създадена и трета организационна форма – необщежителните манастири. Първият манастир в Константинопол е построен през 383 г. По това време се създават монашески обители и на Балканския полуостров.

Съдбата на манастирските средища в днешните български земи през Късната Античност, по време на варварските нашествия и предхристиянския период от развитието на българската държава е слабо проучена. Тя е свързана със съществуването на християнски общности и култови места за извършването на техните религиозни треби. За сигурно може да смята наличието на значително християнско население в днешните български земи непосредствено преди обявяването на християнството за официална религия на българската държава. Наред със старите християни в градските центрове, в периферните, главно южни и югозападни райони на държавата, заедно с нарастващата общност от пленени и насилствено заселени ромеи, има и славянски и прабългарски християнски групи. „Християнизирването на заселилите се тук по-късно „варварски” народи – славяни и българи, е процес, а не революционен скок”². Официалното им покръстване е само един от неговите етапи. След 864 г. строежът на манастири е неразделна част от дейността на първите български християнски владетели. По тяхно време са основани обители в Плиска, Преслав, Равна, Охрид и др. Друг път за създаването на манастири е отшелничеството. Най-известният български манастир, който възниква по този начин, е Рилският.

Така по своя произход православните християнски манастири в България могат да бъдат разделени на две групи: **1.** Манастири, създадени с дарителството на владетел и санкцията на Православната църква; **2.** Манастири, възникнали във връзка с дейността на отшелници и техни последователи, които, поради сакралната слава на своите създатели патрони и собствената си святост като християнски култови средища, по-късно са признати и утвърдени от висшата църковна и светска власт.

На практика, Църквата и царският двор успяват да контролират пълноценно религиозно-просветната и стопанско-икономическата дейност само на манастирите в столицата и големите градски центрове, както и тези, които са на пряко подчинение на Патриаршията. Провинциалните манастири, манастирите, подчинени на чужди православни църкви и онези, които имат самостоеен статут, остават относително обособени. Този процес се засилва особено след края на XIV в., когато България губи своята държавна и църковна независимост. По това време столичните и градските манастири са унищожени и техните функции са поети от провинциалните манастири и манастирите в планинските и полупланинските области.

Във вековете на Българското православно Средновековие и Възраждане (края на IX – края на XIX в.) манастирите са мощни културно-просветни центрове. Те се отличават със специфична архитектура, живопис, музикално изкуство и книжовност. В тях се създава самобитно монашеско творчество – наративни текстове, графити, култови

предмети и пр. Своеобразието на тези дейности е свързано с характера на манастирите като универсални християнски комуникативни средища, в които обаче се реализира особеният стереотип на монашеския живот.

Дейността на манастирите има две основни цели, които на пръв поглед си противостоят, но всъщност зависят и произтичат една от друга: **1.** Универсална, която се постига чрез пропаганда на общохристиянските ценности; **2.** Локална, която се диктува от конкретните интереси на всеки манастир и се изразява в прослава на неговата святост сред вярващите. Важен резултат от осъществяването на втората цел е обособяването на **културно пространство на всеки манастир**, в чиито предели той извършва своята дейност. Границите му са мобилни и социокултурни по тип като мястото им се определя от моментното състояние на манастира като духовен и комуникативен център. То може да бъде разделено на три области – **обител, землище, периферия**.

Обителта включва всички елементи на манастирския комплекс, разположени във вътрешното манастирско пространство (храмове, монашески килии, библиотеки, скриптории, магерници, чешми и др.) и непосредствено около него (скитове, постници, параклиси, костници, чудотворни природни обекти и др.). **Землището** обхваща културните пространства на селищата, чиито жители смятат манастира за „свой”, почитат неговия патрон и патрона на манастирския храм като свой покровител, посещават го и го обдаряват, общуват с монасите по време на религиозни празници и стопанска работа. Тук влизат и културните територии на селищните храмове. Пространствата на манастири, селища и храмове обаче не са разположени концентрично и не се намират в отношения на подчинение. Те принадлежат към различни парадигми на православното културно пространство. **Периферията** се създава чрез дейността на манастирски метоси, монаси таксидиоти и поклонници от различни региони, в които манастирът е известен и почитан като свято място.

В зависимост от вида на изградената територия православните манастири през разглеждания период могат да бъдат разделени на две групи. Някои от тях имат реални локални **землища**, в които доминират като сакрални центрове, религиозно-просветни средища, икономически субекти, феодални собственици. Други са разположени по различен начин в православното културно пространство. Териториите им носят по-скоро характеристиките на **периферии** и са създадени в резултат от православния религиозен културен обмен на Балканите през Средните векове и Възраждането (напр. Светогорските манастири). Този тип културни пространства отразяват хоризонтално мястото, което заемат манастирите създатели във вертикалната структура на християнските общества. Трябва да се отбележи, че посочената подялба е в значителна степен условна. По-скоро става дума за доминация на единия или другия начин на развитие в различни периоди от съществуването на един и същи православен манастир. Може би поради това, често остава неясна връзката между вида на създаваното културно пространство и „официалния” или „неофициалния” произход на манастира. Тя трябва да бъде обект на конкретни изследвания.

Динамиката в развитието на манастирското културно пространство се определя от различни исторически, политически, демографски, етнокултурни, религиозни и пр. процеси. Те влияят многопосочно и твърде често противоречиво на неговите граници и това състояние се запазва до най-ново време.

Развоят на манастирските културни пространства се усложнява и от преплитането на локалните интереси на различни православни манастири в едни и същи области. С прославата на своята святост всеки манастир си изгражда ореола на уникален сакрален център. В неговото културно пространство се създават или „доразвиват” локални по тип феномени – „свой” местни култове към светци и „свои” чудотворни топоси,

свързани с тяхната свещена дейност (покоища, стъпки, скали, извори и др.), цикли от песенни и прозаични текстове и др. Дейността на отделните манастири през различните исторически епохи води до застъпване на техните сфери на влияние. Когато посочените локални явления се генерират в общите части от културното пространство на два и повече манастира, настъпват процеси на контаминиране, следи от които се пазят до днес в културата на мирянските общности. Това с особена сила важи за местните култове към светци. Основен фактор за динамиката на тяхното възникване и развитие са взаимоотношенията между доктриналните духовнически (в частност монашеските) и мирянските общности.

Монашеските общности имат специфичен социокултурен живот. Те се оформят в резултат на обективното историческо разделение на функциите в рамките на християнското духовенство. Тяхната дейност е насочена към материализиране на лишенията, определени в християнската аскеза, и има за цел изграждането на вътрешното духовно съвършенство на монаха, изкупването на вината на християнската общност, удовлетворяването на потребностите на вярващите да се освободят от своите конкретни грехове по време на поклонение в манастира. Монашеският календар не зависи пряко от стопанския годишен цикъл и жизнения цикъл на човека. Общността на монасите не се сплотява от светските типове родство – по кръв, по сватовство, по кумство и др. Тя на практика ги отрича, защото нейната парадигма на родството е „братството во Христе”. Монашеските колективи могат да бъдат квалифицирани като общности. Те обаче се отличават от мирянските общности, създатели и носители на фолклорна култура, по множество особености. Най-важната от тях (с оглед на конкретното изследване) е, че монасите не владеят пряко духовното пространство на своите манастирски територии. Тяхната дейност е насочена към създаването на условия за неговото религиозно и социокултурно усвояване от миряните, за осмислянето му като част от православното християнско пространство.

Мирянските общности от вярващи имат разнороден и променлив състав. Обхватът им зависи от интензивността на монашеската дейност. Дефинирането им не е цел на изследването, но трябва да се отбележи, че те включват представители на различни селищни общности – създатели и носители на различни локални и стадиални разновидности на българската (в частност фолклорна) култура.

Отношенията между монасите и миряните са съставна част от взаимодействието между духовническите общности и селищни общности в манастирската културна територия. Те имат дълга и превратна история, която е свързана с процесите на създаване на регионалните варианти на българската православна култура през Средновековието и Възраждането.

В заключение на казаното дотук, може да се обобщи, че обявяването на християнството за официална религия на българската държава през 864 г. води до коренна промяна на религиозния и културния живот в нейните предели. От една страна, се дава решителен тласък на изграждането на старобългарската култура. Същевременно, още в генезиса на тази култура е заложено органичното единство и противоборство между нейните два основни първоизточника – каноничната православна църковна култура и фолклорната култура. Първата от посочените културни системи се създава от духовенството, чието средоточие са сакралните християнски средища. В селищните църковни храмове свещенодействат свещениците. В манастирските обители – монашеските общности. В резултат от тяхната дейност се образуват специфични области на влияние, които могат да бъдат наречени условно **„православно храмово културно пространство”** и **„православно манастирско културно пространство”**. Фолклорната култура се създава от локални селищни общности. Те обитават собствени селищни културни пространства, където извършват своя относително пълен жизнен, календарно-

празничен и стопански цикъл. Там те възпроизвеждат „социално-антропологичната действителност ... според принципите на един **непреходен** синкретизъм.”³ В резултат от дейността на духовенството постепенно селищните общности са включени в живота на различни общности от вярващи миряни – храмови и манастирски, а селищните културни пространства са натоварени с православна семантика. По този начин православните културни пространства се очертават като основно средище на религиозния, културния и стопанския обмен между общностите на духовниците и вярващите миряни. В техните предели се създават специфични конфесионални социокултурни явления, които са градиво и неразделна част от българската православна култура. Тяхно средоточие са фолклорните местни култове към светци и свързаните с тях фолклорни представи и вярвания, обредни практики, песенни и прозаични текстове, имена, фразеологизми и др. Те възникват по време на общуването между доктриналните духовнически и мирянските общности в пределите на храмовите и манастирските културни пространства, но постепенно добиват относителна самостоятелност и се развиват във фолклорна среда.

БЕЛЕЖКИ

1. **Чифлянов, Бл.** Литургика. С., 1996, 340.
2. **Кочев, Н.** Християнството през IV – началото на XI век. С., 1995, 46.
3. **Живков, Т. Ив.** Етническият синдром. С., 1994 г., 68.